

УДРУЖЕЊЕ ПИВЉАНА
ПОДГОРИЦА

ОПШТИНА ПЛУЖИНЕ

**АРХИМАНДРИТ АРСЕНИЈЕ ГАГОВИЋ
И ЊЕГОВО ДОБА**

Зборник радова са Научних скупова
одржаних у Пивском манастиру
27. августа 2007. год. и 27. августа 2009. год.

Подгорица, 2011.

ХЕРЦЕГОВАЧКА МИТРОПОЛИЈА У ВРЕМЕ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ*

Апстракт: У раду је указано на стање у Херцеговачкој митрополији у време ратног и мирнодопског периода Српске револуције (1804-1830/35), и на одјеке које су догађаји у Београдском пашалуку и стварање Кнежевине Србије имали у њој. Пажња је усмерена на делатност митрополита који су се у то време налазили на њеном челу, али и на лица нижег свештеног чина, који су учествовали и у стварању планова за ослобођење од османске власти, и у обавештајним активностима, попут пивског архимандрита Хаџи Арсенија Гаговића. Хронолошки, основа рада је време до 1833, када је, стварањем Херцеговачког пашалука, дошло до важне административне промене у Османском царству. У њему је Херцеговачка митрополија била једина епархија која је опстајала у тешким условима због нетрпељивости везира Али-паше Ризванбеговића према православним хришћанима.

Кључне речи: Босански пашалук, Херцеговачки санџак, Херцеговачка митрополија, Српска револуција, Васељенска патријаршија, митрополити, свештеници, монаси...

Херцеговачка (Хумско-херцеговачка, Херцеговачко-захумска) митрополија, једна је од епархија са најдужим трајањем у областима које су насељавали православни становници српске народности. Њени корени сежу у време када је Свети Сава 1219. формирао аутокефалну Српску архиепископију¹ Од обнове аутокефалности Пећке патријаршије 1557, до њеног укидања 1766, она је била непрекидно у њеном саставу, да би после тога постала део разгранате структуре Васељенске патријаршије.

Када се коначно усталила османска административна структура на Балканском полуострву, и црквене границе постале су стабилне, и померале су се врло ретко, углавном када су се, услед великих ратова, померале и државне границе. Херцеговачка митрополија је током XVIII и XIX века имала стабилну управно-административну структуру, јер на том

* Рад настао као резултат истраживања на Пројекту МНТР Републике Србије *Између европских узора и стереотипа, српска национална интеграција 1804-1918*, ев. број 147036.

¹ Једна од првих основаних епархија у средњовековној српској држави 1219. године била је Хумска. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 89, 91.

простору није било значајнијих геополитичких промена, а присуство османских власти било је јако. И пред крај постојања Пећке патријаршије, и након њеног укидања и припајања Васељенској патријаршији 1766, херцеговачки архијереји носили су високо митрополитско звање. Два су основна разлога за то: значај епархије на чијем су се челу налазили, и пракса Васељенске патријаршије да готово сви њени епископи који су на челу епархија, па чак и неки викарни, имају ранг митрополита.

И поред тога што због броја верника није била високо рангирана у административном поретку Васељенске патријаршије, Херцеговачка митрополија имала је значајно место у црквеном поретку.² На њеном простору налазили су се угледни манастири, попут Пиве, Свете Тројице код Пљеваља, Милешеве, Дужи и Житомислића, а православних храмова у њој било је више него у Сарајевској (Дабробосанској) митрополији, до 1804. највећој по броју верника од свих бивших епархија Пећке патријаршије. Поред тога, мостарска црквена општина била је једна од најбогатијих и најутицајнијих и за време постојања Пећке патријаршије, али на после њеног укидања, а њену аутономију прихватили су и херцеговачки митрополити.³ Од времена митрополита Аксентија II Паликуће, седиште митрополије пренето је у Мостар.

Границе Херцеговачке митрополије подударале су се са границама Херцеговачког санџака Босанског пашалука. поклапање црквеноадминистративних граница са границама државних административних јединица у Османском царству била уобичајена пракса ради лакше комуникације са државним властима, мада је било могуће да у једном од санџака буде више епархија, или да нека епархија обухвата простор два санџака.⁴ Подручје Херцеговачке митрополије је обухватало 12 кадилука Херце-

² По изворима из каснијег периода, који нису могли дати битно другачију слику него каква је била пред Први српски устанак, не рачунајући епархије које су припале аутономној Православној цркви у Кнежевини Србији и Грчкој архиепископији, године 1847. Херцеговачка митрополија је, као и Зворничка и Рашкопризренска, сврстана у трећу од четири класе епархија у Васељенској патријаршији. Сарајевска (Дабробосанска) митрополија била је међу епархијама прве класе. Драгутин Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије о њеним епархијама*, Богословље VIII, свезак 2, Београд 1933, 118.

³ О мостарској црквеној општини и њеној делатности опширније: Владимир Ћоровић, *Српска православна општина*, у: Мостар, Бања Лука-Београд 1999, 46-55.

⁴ У Београдском пашалуку у времену након Хабзбуршко-османског рата 1737-1739, па до стварања аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији (Српске митрополије), постојале су две епархије, Београдска и Ужичко-ваљевска митрополија. А све до 1767, после укидања Пећке патријаршије, ужичко-ваљевски митрополит управљао је црквом и на простору Зворничког санџака Босанског пашалука. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 349-355.

говачког санцака, и то: Пријеполски, Колашински, Пљеваљски, Чајнички, Фочански, Невесињски, Мостарски, Благајски, Столачки, Љубињски, Никшићки и Гатачки.⁵ Митрополија је, својим североисточним делом, у једном тренутку била у непосредној близини полимских операција српске устаничке војске.

За хронолошки оквир овог рада узето је време од почетка Првог српског устанка 1804, преко стварања Кнежевине Србије 1830, до формирања посебног, Херцеговачког пашалука 1833, када је отпочео нов период у историји Херцеговачке митрополије. При том је указано на само неке од најважнијих проблема из њене историје у том времену, као и на потребу писања шире студије о њој у време када се налазила у саставу Васељенске патријаршије.

У време уочи избијања Првог српског устанка, митрополити грчког порекла, или други архијереји школовани под окриљем Васељенске патријаршије у Херцеговачкој митрополији већ су били уобичајена појава. Иако је Пећка патријаршија пре укидања била под јаким утицајем цариградског патријарха, отпор њеном укидању у Херцеговини био је јак, а на челу Херцеговачке митрополије био је један од ретких преосталих архијереја Срба, Стефан Милутиновић-Мркоњић, који се након смене 1766. повукао у манастир Дужи.⁶

Уочи Српског устанка, године 1802, разболео се и умро митрополит Ананије, који је успео да у епархијским пословима уведе ред, а код османских власти упорно тражио да се поштују права како митрополита, тако и православних поданика у целини, и да се они не оптерећују додатним незаконитим наметима. Због тога је пред централним властима у Цариграду чак ушао и у сукоб са босанским везиром. У његовом случају, строги поступци које је спроводио у епархији по манастирима и црквеним општинама нису произилазили из неспоразума са српским свештенством, већ напросто из потребе да се учврсти и поштује црквена дисциплина.⁷

⁵ Жарко Лековић, *Српска револуција и Стара Херцеговина*, у: *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, Бања Лука 2004, 135.

⁶ Митрополита Стефана Милутиновића-Мркоњића наследио је патријаршијски ефимер, митрополит Антим. Записи о његовој делатности говоре о лошим односима са локалним свештенством. После пет година проведених на челу Херцеговачке митрополије, Патријаршија му је одобрила да одступи са тог положаја, а на његово место дошао је његов дотадашњи архијакон, Ананије. Недељко Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, Историјски часопис LVII, Београд 2008, 177.

⁷ Исто, 179.

Ананијев наследник био је митрополит Јеремија, пореклом Грк из Цариграда. Време његове управе подудара се са ратним периодом Српске револуције у Београдском пашалуку. Његов положај био је тада крајње сложен. Информације о томе шта се дешава у Београдском пашалуку допирале су и до његове епархије, на чијем западном ободу се налазила и Црна Гора, а антиосманске активности у којима су учествовала и нека духовна лица нижег чина такође су постојале. Међутим, он је веома добро процењивао локалне прилике. Османска власт у Босанском пашалуку, у оквиру кога се налазила и епархија која му је поверена, била је довољно чврста, а екстремна ситуација у којој би витално био угрожен опстанак православних поданика, попут оне у Београдском пашалуку, објективно није постојала. Осим својих рубних делова на северозападу (Пријеполје, Пљевља...), простор који је 1804. захваћен Првим српским устанком био је далеко, а устаничке снаге, још увек у формирању, нису имале ту моћ да ослободе и простор под управом босанског везира. Митрополит Јеремија због тога је и настојао да се одржи мирно стање.

Историјски извори, ипак, указују да је он пуно тога знао о учешћу појединих духовних лица у антиосманским активностима. Једна од личности која је имала запажену улогу како у плановима за подизање ширег устанка у земљама насељеним Србима, тако и у дипломатским активностима у устаничком периоду, био је архимандрит манастира Пива, Арсеније Гаговић. Родом Пивљанин, и монах који је провео дуже време у Хиландару, он је сигурно добро знао грчки језик, и строго поштовао јерархију Васељенске патријаршије, што је особина свих светогорских калуђера. То му је свакако помогло да брзо оствари блиске односе и са митрополитима грчког порекла, прво Ананијем, а потом и Јеремијом. На блиску комуникацију митрополита Јеремије и архимандрита Гаговића указује и писани извештај који је он, отпутовавши у Санкт Петербург, дао руским властима. У том извештају наводи се да је народ у Херцеговини посвећен ослобођењу, а да је херцеговачки митрополит (Јеремија) *одан руском престолу*, као и да се добро стара о њему повереним верницима.⁸ У овом случају, треба исказати одређене резерве према Гаговићевим ставовима. Иако је он свакако путовао у Русију са дозволом херцеговачког митрополита, сигурно није имао његово писмо у коме се отворено подржавају планови за устанак и ослобођење од османске власти. Ризик од тога био је велик, јер да су Турци дошли до таквих информација, митрополитов живот био би доведен у питање, свештенство и верници угрожени, а сама Васељенска патријаршија тешко искомпромитована пред османским властима. Гаговић је у више наврата тражио да се за херцеговачке манастире, пре свега за Пиву, додели материјална помоћ, богослужбене књиге, и помогне отварање школа, што се види и из

⁸ Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве II*, 466.

његове Гаговићеве преписке, у којој наводи да са собом има митрополитово писмо на турском и руском језику.⁹ Писмо на турском језику указује да у њему за османску власт није било компромитујућег садржаја. И Владимир Ћоровић то потврђује, указавши да је у Санкт Петербургу дворски тајни саветник Татишчев тражио од Гаговића писану пуномоћ митрополита, која није постојала. То, међутим, не значи да Гаговић у усменом контакту није имао дозволу митрополита Јеремије да истакне да има његову подршку. Напротив, он је Татишчеву изјавио да би давање такве пуномоћи било опасно, али да се све може проверити преко руског конзула у Дубровнику, са којим је митрополит Јеремија био у контакту, што су вероватно znale и османске власти.¹⁰

Руски двор био је суздржан према тврдњама Гаговића да се у Херцеговачким пределима може подићи на оружје чак 30.000 устаника, који би се са осталим балканским Словенима изборили за сједињење са Русијом, или би формирали *Српско-словенско царство* на Балкану.¹¹ Идеје које је Гаговић изнео биле су превише смеле, а руски извори добро су знали да су османске власти способне да такве намере осујете. Међутим, дипломатски кругови у Русији одлучили су да одрже контакт с њим, јер је имао утицаја у локалној средини, па су могли деловати преко њега у смеру своје државне политике. Иако практично неоствариви, планови које је у Русији износио Гаговић свакако одсликавају стање у народу на просторима Херцеговачке митрополије.

Наведени подаци о делатности архимандрита Гаговића указују на то да је, прво, био добро образован, са одређеним знањима из историје, и да је такво образовање вероватно стекао на Светој Гори. Без обзира да ли је то образовање стечено систематски или функционално, оно је очигледно било шире од тада уобичајеног. Јер, слабо образован човек тешко да би могао да састави и преда руском двору меморандум од преко сто страна у коме се износе планови за подизање устанка¹², али и да тражи помоћ за херцеговачке манастире, пре свега у књигама, као и у новцу за отварање школа. Тиме претпоставка о његовом слабом образовању, која је делом присутна у историографији, са сигурношћу може бити одбачена.

На почетку Првог српског устанка 1804, Абу Бекир-паша управљао је чврстом руком Босанским пашалуком, и у њему је владао привидан мир све док се побуна Срба у Београдском пашалуку и на Порти посматрала

⁹ Стеван М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, 111.

¹⁰ Владимир Ћоровић, *Грчке владике*, у: Мостар, 58; Ђоко Слијепчевић, *наведено дело*, 467.

¹¹ Миро Вуксановић, *Гаговић Арсеније, архимандрит*, Српски биографски речник 2, Нови Сад 2006, 604.

¹² На тај меморандум указао је Стеван М. Димитријевић, *наведено дело*, 89.

као легитиман чин против узурпатора власти који су уклонили и београдског везира, и на које централна власт није имала утицаја.

У време избијања устанка у Београдском пашалуку, митрополит Јеремија је позивао вернике на мир и оданост земаљским властима, знајући да би се сваки озбиљан покушај подизања буне завршио неуспехом, и био праћен одмаздом. У том циљу, упућивао је и архијерејске посланице. Ипак, и даље је непрестано одржавао комуникацију са руским конзулом у Дубровнику.¹³

Одржавање мира међу верницима и њихова заштита пред османским властима тако су постали један од основних задатака овог митрополита. То није било лако остварити, јер је одјек устанка ван граница Београдског пашалука био јак. Власти у Босанском пашалуку имале су свеже искуство са организованим хабзбуршким фрајкорима у Босни у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788-1791¹⁴, а већ 1805 избила је дробњачка побуна, у чијем смиривању је чак учествовала и руска дипломатија.¹⁵ Занимљиво је да је исте 1805. из Цариграда стигао ферман босанском везиру да штити рају од безакоња, чиме се у ствари превентивно деловало у отклањању повода за избијање устанака.¹⁶ Ова заповест стигла је и у руке митрополита Јеремије, а вест о томе је од руског конзула у Дубровнику прво добио црногорски митрополит Петар I Петровић Његош.¹⁷

У Босанском пашалуку устанички покрети јављају се нарочито након слома босанске османске војске у бици на Мишару 1806, а тада се праве и први планови за територијално спајање Србије са Црном Гором. Иако је те планове руска империјална политика променила, инсистирајући на црногорској акцији против француске војске у Боки Которској, османске власти нису занемаривале могућност избијања устанка. С обзиром на то да би устанак само помогао Србији, власт се првобитно ограничила на мере које су требале да спрече трговину муницијом са хришћанима, јер купљење оружја од православних становника Босанског пашалука није могло дати битнијих резултата, а осим тога било би и повод за оружану побуну.¹⁸ Поред тога, било је и одмазда друге врсте,

¹³ Ђоко Слијепчевић, *наведено дело*, 467; Недељко Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, 180.

¹⁴ Васо Чубриловић, *Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788-1791*, Братство Друштва Светог Саве XXVII, Београд 1933, *passim*.

¹⁵ Стеван М. Димитријевић, *наведено дело*, 99.

¹⁶ Сејфудин еф. Кемура-Владимир Ћоровић, *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини*, Гласник земаљског музеја XXIV, Сарајево 1912, 427-430.

¹⁷ У том писму је и наведено да је исту вест добио и митрополит Јеремија. Стеван М. Димитријевић, *наведено дело*, 98.

¹⁸ Васо Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, 43-44.

попут поробљавања становништва и спаљивања и пљачкања црква и манастира.

Када је реч о Херцеговачкој митрополији, тешка ситуација наступила је 1809, током офанзиве српске војске према Новопазарском санцаку, Видину, Подрињу и Нишу. У то време, устаничка војска први пут се нашла на простору који је припадао Херцеговачкој митрополији, опколивши Пријепоље, водећи операције око Пљеваља и продревши чак до Мораче, док су црногорске чете оперисале око Никшића. Тежак пораз на Чегру код Ниша условио је да османска војска под Сулејман-пашом Скопљаком поврати контролу над тим простором, али се део становништва због страха од турске одмазде преселио на територију под контролом устаника.¹⁹ Ипак, хајдучке чете наставиле су своје деловање иако су и митрополит и народни прваци позивали на мир. Слом Првог српског устанка довео је до тога да се у Босанском пашалуку ситуација смири, јер више није било потребе за ангажовањем босанске османске војске на Дрини.

У то време било је и сукоба међу самим херцеговачким муслиманима. Митрополит Јеремија успевао је да хришћане држи по страни од тих збивања, иако је на њих било притисака да се одреде за једну или другу страну.²⁰ У време епидемије куге 1815. склонио се у манастир Житомислић, али је свакако већ био инфициран, јер је убрзо, 29. јула (10. августа) исте године умро. Сахрањен је у том манастиру.²¹ Јеромонах Пахомије, који је оставио запис о његовој смрти, навео је да је био *поштени, богобојазни и смерни*.²²

Његов наследник, митрополит Јосиф, пореклом цариградски Грк, у време доласка на чело Херцеговачке епархије је већ имао архијерејски чин. Јосиф је био сестрић тадашњег сарајевског (дабробосанског) митрополита Калиника²³, и као титуларни *кратовски митрополит* служио му као викарни епископ.²⁴ Након смрти херцеговачког митрополита

¹⁹ Владимир Стојанчевић, *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*; у: Историја српског народа V/1, Београд 1981, 49-50.

²⁰ Ђоанникиј Памучина, *Лѣтописъ православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетак долазка грчки владика у Херцеговину*, Србско-далматински магазин за лѣто 1848, Задар 1848, 173-174.

²¹ Исто, 177.

²² Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, запис 3942, стр. 350.

²³ Калиник, архиепископ сарајевски и дабробосански митрополит 1808-1817.

²⁴ Током целе прве половине 19. века, па и касније, сарајевски митрополити имали су викарног епископа, који је носио титулу *митрополит кратовски*. Недељко Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007, 44, 46, 47.

Јеремије отишао је у Цариград где је постављен на његово место, али је у епархију стигао после више од годину дана. Јоаникије Памучина тврди да је дошао чак 1817, док је његове послове за то време као намесник вршио јеромонах Серафим Танић из манастира Житомислић. Исти аутор наводи да је јеромонах Танић, по Јосифовом доласку, од њега *велику муку претрпио*, што је можда био резултат спора око наплаћивања црквених прихода у претходном времену, а не само могуће личне нетрпељивости.²⁵

Након смрти митрополита Јеремије, окончањем Другог српског устанка изменила се и ситуација на ширем простору јужно од Саве и Дунава. Од 1815. до 1830, у мирнодопском периоду Српске револуције, дипломатски су прошириване ингеренције новоформираних српских власти, све до стварања Кнежевине Србије са потпуном унутрашњом самоуправом. Њеним проширењем 1833., припојен јој је и део Босанског пашалука²⁶ У Кнежевини Србији су од тада и херцеговачки Срби тражили ослонац, мада нова вазална држава није имала превише могућности да им помогне, сем преко дипломатских интервенција свог капућехаје у Цариграду, и јачања духовних и културних веза, које су биле изузетно важне. У том смислу посебно је значајно отварање штампарије у Београду, *Типографије књажеско-српске*.

Осим већ наведених запажања Јоаникија Памучине, из других извора не може се стећи слика о митрополиту Јосифу као човеку недостојном свог чина, који је стално био у сукобу са српским свештенством и верницима. *Сложеност његовог положаја огледала се у томе да је морао да води рачуна о ставовима османских власти, затим о наредбама Патријаршије у Цариграду, али и о односима са верницима, и то пре свега мостарском црквеном општином*. Прилике које су се дешавале на ширем балканском простору такође су утицале на то да мора да покаже максимум дипломатске вештине.

Добар пример за то био је Грчки устанак 1821, који је изазвао подозрење османских власти према свим православним поданицима, без обзира на њихову етничку припадност. Појачаном надзору посебно су били изложени припадници грчких трговачких колонија, али и православни Срби. Сам митрополит Јосиф је, заједно са сарајевским и зворничким митрополитом, те године био ухапшен и затворен у Травнику, да би убрзо био пуштен. Хапшење епископа, уз обавезну изнуду новца,

²⁵ Јоаникије Памучина, *наведено дело* 178-179. Током целе прве половине 19. века, па и касније, сарајевски митрополити имали су викарног епископа, који је носио титулу *митрополит кратовски*. Недељко Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије*, Београд 2007, 16, 44, 46, 47.

²⁶ Јадар, Рађевина, Старовлашка нахија.

требало је да послужи као опомена хришћанима да остану мирни.²⁷ Јер, уколико заштиту власти није имао највиши духовни представник народа, шта су тек могли да очекују ниже свештенство и верници? Иако је Грчки устанак био географски знатно удаљен, из Цариграда су стизале и наредбе да се побију најугледније хришћанске личности и да се од хришћана покупи оружје, али је ферман те садржине убрзо опозван а да уопште није извршен, пошто је мир у Босанском пашалуку очуван. Томе су свакако допринеле и прокламације заточених митрополита да остану мирни и лојални земаљским властима, читане или говорене верницима по црквама. То није био усамљен случај. И два митрополита у Београдском пашалуку слала су прокламације верницима које су такође јавно читане, с позивом да остану мирни поданици, верни султану.²⁸ Сличну невољу, али овог пута због лојалности царској власти, митрополит Јосиф је, као и митрополити Сарајева и Зворника, претрпео и у време побуне Хусеин-капетана Градашчевића, који их је 1832. затворио у Стоцу, и пустио под надзором тек кад су му дали 120 кеса новца.²⁹ И у том случају он је био талац који је својим животом јемчио за мирно држање хришћанског становништва према побуњеницима. Нешто раније, у време гушења јаничарске побуне у Босанском пашалуку 1826/27, он је такође морао да балансира између зараћених страна, како би православни хришћани остали неутрални.

Митрополит Јосиф бавио се и уређењем стања у епархији. У случајевима жалби на неке од свештеника, он би их решавао тако што би сазнања о томе прво проверио код локалног свештенства, а затим сарађивао и са османским властима да се лице недостојно чина њега лиши, и да му се одузме парохија.³⁰ Преко њега су одлазиле и молбе манастирских братстава васељенском патријарху да се код османских

²⁷ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија – књига прва (1816-1830)*, приредио Недељко Радосављевић, Ужице-Београд 2005, док. 101, стр. 99.

²⁸ *Исти, Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831 (управа Васељенске патријаршије)*, 139-140.

²⁹ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839)*, књига друга, приредио Недељко Радосављевић, Београд-Ужице 2006, док. 400, стр. 91-92.

³⁰ Тако је, у време своје друге управе, јануара 1849. митрополит Јосиф писао пријепољском муселиму Исмаил-аги, пљеваљском муселиму Хаким-ефендији, и Хаџи Дервиш-ефендији, обавештавајући их да је из њихових писама дознао о лошем односу попа Јакше према верницима, да је то примио к знању, и да ће кроз неколико дана сам доћи у тај крај и решити постојећи проблем. Сејфудин еф. Кемура – Владимир Ћоровић, *наведено дело*, 434-435.

власти заложити да се одобри куповина земљишта неопходног за манастирске економије.³¹

Године 1833. мења се османска административна подела на том простору, јер је Херцеговачки санџак издвојен из Босанског пашалука, и тако постао посебан ејалет, а његов санџакбег, Али-паша Ризванбеговић, унапређен у везира због заслуга у гушењу побуне Хусеин-капетана Градашчевића. Тако је и Херцеговачка митрополија постала једина епархија која је деловала на простору новог пашалука, што ће остати све до Латасове експедиције и реформи педесетих година XIX века. Иако је у војсци имао пуно православних хришћана, Ризванбеговић се накнадно према њима односио сурово, али је митрополит својим умећем успео да од њега 1833. добије дозволу за градњу нове мостарске цркве. Лојалност коју је митрополит Јосиф показао према Али-паши Ризванбеговићу Сточанину у време обрачуна са побуњеницима Хусеин-капетана Градашчевића допринела је да и код њега има приступ.

Јоаникије Памучина сачувао је препис везирског писма митрополиту, којим се даје дозвола за градњу мостарске цркве. Његов садржај је следећи:

*Од мене, непобједивог Али-паше Ризванбеговића, везира херцеговачког, поздрав Јосифу, митрополиту херцеговачком. А ево шта ти сада саопштавам: пошто сам ја сада празних шака, то реци мостарским хришћанима да ми до мога повратка из Љубушког припреме 15.000 гроша, а 2.500 гроша моме сину Зулфу, да одмах сабирају раднике и мајсторе и градите цркву, само ни дужу, ни ширу, ни вишу него што је раније била. Не губите вријеме, да бисте градњу довршили до зиме. Ово писмо покажите кадији да би и он знао шта је у њему записано. Остајте здраво.*³²

Када је 1834. на месту порушене старе изграђена нова мостарска црква, управа митрополита Јосифа била је дуга већ 21 годину, а он је пристао да се *Уставом цркве*, који је имао шест чланова, ограничи његова права у погледу именовања мостарских епитропа и располагања црквеном

³¹ Ради се о молби братства манастира Дужи патријарху да се заложити да манастир добије дозволу за куповину њива где би се узгајало жито, Недељко Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, 182.

³² Јоаникије Памучина, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, у: Љетописи, Сарајево 1976, 100. Иако недатиран, овај документ је свакако из 1833, када је отпочела градња цркве, која је у целини завршена крајем 1834. или почетком 1835. Као што се види, није реч о класичном примеру бујурулдије (везирске заповести), јер се од хришћана тражи новац за пашине личне потребе, већ писму које је код кадије требало да отклони недоумице око права на поновно подизање православне цркве.

имовином, показавши тако велику умереност и у односу према верницима.³³ Јеромонах Серафим Шолаја казивао је Памучини да је са њим често ишао у обилазак епархије, и да се митрополит према њему лепо односио, допуштајући му да ноћи у истој кући у којој је ноћевао и он сам, обично најбољој и најугледнијој у селу.³⁴

На позив патријарха Григорија VI, митрополит Јосиф отишао је 20. априла (3. маја) 1835. у Цариград, где је прво постао члан Светог Синода, а потом и митрополит Димитријаде. Њега је заменио митрополит Прокопије, пореклом Бугарин, који је у Мостар стигао 11. (23) фебруара 1837. године.³⁵

На основу наведених података, јасно је да је херцеговачки архијерејски престо у суштини остао упражњен више од годину и по дана. С обзиром на то да расположиви извори о том времену не говоре много, може се претпоставити да је управу над Херцеговачком митрополијом митрополит Јосиф оставио свом заступнику, протосинђелу Серафиму Ангелопулосу.³⁶ Јосиф се све то време, и као синодални митрополит који је због те нове дужности боравио у Цариграду, потписивао као херцеговачки архијереј.³⁷ А да је то заиста и био, потврђује чињеница да је 27. јула (9. августа) 1836. исти патријарх Григорије VI свештенству и верницима Херцеговачке митрополије упутио *Саборну посланицу* којом их је обавестио да је њихов митрополит Јосиф постављен на чело митрополије Димитријаде.³⁸

Митрополит Јосиф вратио се поново на чело Херцеговачке митрополије 1848, и наставио да својим дипломатским умећем покушава да заштити хришћане, посебно када је 1850. дошло до експедиције Омер-паше Латаса, којом је коначно сломљен отпор муслиманског феудалног елемента према централној власти. Али-паша Ризванбеговић у то време погубљен је у Бањој Луци, а нестало је и Херцеговачког пашалука.

³³ Јоаникије Памучина, *наведено дело*, 178-179.

³⁴ Исти, *Животопис Серафима Шолаје, јером. светоблаговјештенског м. Житомишлића и ефимера мостарскога*, Србско-далматински магазин, љубитељ просвете и народног језика за годину 1869, Задар 1869, 154.

³⁵ Исти, *Живот Али-паше Ризванбеговића Сточанина*, 101.

³⁶ Исти, *Л]тописъ православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетакъ долазака грчки владика у Херцеговину*, 179.

³⁷ Да још увек није био формално на челу Херцеговачке митрополије, патријарх сигурно не би имао никакву потребу да свештенство и вернике у њој обавештава о његовом премештају.

³⁸ Памучини се у овом казивању свакако може веровати, јер је у то време као јеромонах служио при мостарској цркви, и сигурно је лично имао увид у ту патријаршијску посланицу. Јоаникије Памучина, *Л]тописъ православне цркве далматинске и херцеговачке. Почетакъ долазака грчки владика у Херцеговину*, 179-180.

Јосифову тактичност према свим странама умешаним у босанске сукобе у српској историографији често су посматрали као сервилност, али то је био једини начин да сачува хришћанско становништво. Један од примера шта је све због тога морао да претрпи, био је и улазак једног муфтије у олтар градске цркве, који је са неколико људи претурао по богослужбеним књигама и другим црквеним стварима.³⁹ У дубокој старости, 1854. године, повукао се на Свету Гору, где је дочекао и крај живота.⁴⁰

Поред епископа, треба нагласити и улогу нижег свештенства у комуникацији са простором на коме је кнез Милош Обреновић постепено формирао савремену националну државу. То није била ретка појава, јер је велики део становништва западне Србије управо био пореклом их херцеговачких области, а породичне, трговачке и друге везе између тих области веома живе. Улога монаха неких манастира у извештавању о приликама у Херцеговини била је од велике важности за младе српске власти. Тако је, још пре стварања Кнежевине Србије, монах Прокопије из овог манастира извештавао српске власти о приликама у Босанском пашалуку, посебно у Херцеговини. То је чинио преко најближих српских представника власти у нахијама, пре свега преко оборкнеза Ужичке нахије Јована Мићића. У писму од 26. маја (7. јуна) 1828. Мићић, између осталог, извештава кнеза Милоша Обреновића, да *од Босне нисмо могли више новина придобити, само ово писмо које ми је духовник Прокопије из манастира Тројице из Ерцеговине посло, које шаљем Вашем сијатељству*.⁴¹ Прокопије је, дакле, писмено извештавао српске власти о збивањима у непосредном окружењу простора које су контролисале, упозоравајући на могуће опасности. Исти монах, који се очигледно кретао ширим простором ради прикупљања милостиње за свој манастир, обавестио је Мићића 6. (18) марта 1832. о слому Градашчевићеве војске код Вучитрна и њеном повлачењу, као и правцу кретања, како би власти Кнежевине Србије могле благовремено да

³⁹ Недељко Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, 189.

⁴⁰ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, 470; На Јосифово искуство и утицај османске власти рачунале су и 1852, тражећи да својим духовним ауторитетом утиче на побуњено племе Дробњака. Митрополит је саветовао Дробњаке да изразе своју лојалност царским властима и пошаљу неколико одабраних кнезова који ће то учинити, како би се предупредила планирана експедиција реформисане низамске војске, којом је командовао Исмаил-паша. Сејфудин еф. Кемура-Владимир Ћоровић, *наведено дело*, 436-438. Закључак Саве Вуковића да је у манастиру *живео доста бедно*, свакако је заснован на поређењу његовог дотадашњег живота у владичанској резиденцији, са скромним начином живота у светогорским манастирима. Сава еп. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 258.

⁴¹ Недељко Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књига прва (1816-1830)*, Ужице-Београд 2005, 301, стр. 243.

заштите границу.⁴² Исти монах наставио је своје деловање и касније. Априла 1837, известио је српске власти преко директора мокрогорског карантина, Матеје Христића, о наводној османској продаји Светих места у Палестини Јерменима, уз запажање да су сви православни свештеници и монаси пребегли у Русију.⁴³ Исте године у децембру, Прокопије Тројичанин, како су га већ сви у Србији знали, на мокрогорском карантину обавестио је српске власти и о похари манастирске ризнице, коју је учинио нико други него смењени херцеговачки митрополит Птрокопије. Он је из манастирске ризнице узео готово све: сребрне тањире, виљушке, серцаде, и све то преко телала продао у Сарајеву.⁴⁴

Прокопије Тројичанин свакако није био јединствен случај монаха који је имао комуникацију са Кнежевином Србијом, јер су у преписци коју је водила српска *Књажевска канцеларија* често помињани Херцеговци, а Херцеговци који су у то време били толико писмени да воде такву врсту кореспонденције најчешће су били духовна лица. Њихова писма нису морала имати само информативни, обавештајни карактер: поред тога, тражена је и помоћ за манастире, школске и богослужбене књиге. Ипак, случај Прокопија Тројичанина који је узет као пример занимљив је из најмање два разлога: прво, монах није могао напустити манастир због прикупљања милостиње или других разлога без сагласности надлежног митрополита, и друго, старешина манастира такође је морао бити упознат с тим и исти подухват одобрити. Из тога се може закључити и то да је надлежни митрополит морао знати шта он ради, и да је имао његову сагласност за то.

На основу изнетих и сличних података могуће је уклонити још један стереотип о митрополитима које је у српске епархије слала Васељенска патријаршија, јер се у српској историографији укоренио став да се ради о похлепним лицима, недостојним свог високог звања. Након танзиматских реформи 1839. и Хати хумајуна 1856, односно низа реформских закона у Османском царству, делимично се мења и положај Православне цркве у Босанском ејалету, али на челу епархија остају митрополити Васељенске патријаршије. Тај период историје Православне цркве захтева и другачији методолошки приступ у истраживању.

⁴² Исти, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, Београд-Ужице 2006, 389, стр. 55-56.

⁴³ Исто, 555, стр. 234-235.

⁴⁴ Исто, 636, стр. 309-310.

ЗАКЉУЧАК

Након укидања Пећке патријаршије 1766, Херцеговачка митрополија наставила је да постоји у дотадашњим границама, с тим што су се на њеном челу налазили митрополити Васељенске патријаршије. Од избијања Српске националне револуције у Београдском пашалуку, укључујући њен ратни (1804-1815) и мирнодопски период (1815-1830/35), у Херцеговини су се с пажњом пратила како збивања на ратиштима тако и политичка дешавања. Поред спорадичних устаничких покрета на њеном подручју, посебан значај има продор устаничке војске до Пријепоља и Пљеваља 1809. Ова акција са собом је повукла и велики број исељеника ка Србији. Све време устанка и мирнодопског периода изградње аутономне српске државе, херцеговачки митрополити настојали су да очувају мир међу верницима, јер није било изгледа за успех било какве побуне, али им то није увек полазило за руком. Поред тога, то време обележено је и Грчким устанком, сукобима међу муслиманским првацима, и побуном Хусеин-капетана Градашчевића. Оба митрополита која су у то време управљала Херцеговачком митрополијом, Јеремија и Јосиф, су својом одмереношћу и дипломатским тактом успевали да вернике држе колико је могуће даље од тих збивања, иако су знали за њихове планове за ослобођење, али и то колико су они били нереални. Ниже свештенство је, након српских устанака и почетка постепене изградње савремене аутономне државе, отпочело активну сарадњу са властима које је формирао кнез Милош Обреновић. Та сарадња снажно је настављена након стварања Кнежевине Србије 1830. За те активности надлежни митрополити свакако су знали, али их нису спречавали ни на који начин. Херцеговачка митрополија наставила је да постоји у истим границама све до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878, након чега се, у складу са геополитичким променама, мења и црквена административно-територијална организација.

**HERCEGOVINA METROPOLITANATE
DURING SERBIAN REVOLUTION
(Resume)**

Throughout all stages of Serbian Revolution (1804-1815, 1815-1830/35), peacetime as well as warfare, the territory of Hercegovina Metropolitanate had the same boundaries as in the time of Pec Patriarchy. It was one of four orthodox dioceses in Bosnian Pashaluk. Two metropolitans, Jeremija (1802-1815) and Josif (1815-1835), both Greeks by origin, changed at its head during Ottoman administrative reorganization that took place between 1802 and 1833. Their main assignment, beside spiritual mission, was protection of Christians in times of uprisings and rebellions. Their dealings with Ottoman authorities as well as with population, whose leaders often had unrealistic plans for wide-ranging revolt, corresponded to that task. Metropolitan Jeremija had major problem when rebel armies penetrated as far as Prijepolje and Pljevlja. Metropolitans were sometimes imprisoned and released with significant ransom. They issued proclamations demanding of local population to stay peaceful, although metropolitan Jeremija had connections with Russian consul in Dubrovnik. Despite some misunderstandings with local priests, it can be concluded that they had saved their flock from adventurous actions and Ottoman executions not allowing interference in conflicts between Muslims themselves. In contrast, lower clergy more openly communicated with the authorities of Prince Milos and Serbian authorities in general. Priests, like Prokopije from monastery of Holy Trinity near Pljevlja, informed Prince Milos about situation in Hercegovina and movements of Ottoman army.